ԴԻԶԱԿԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՆՎԵԼ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայաստանի ողջ տարածքում, այդ թվում նաև պատմական Արցախում ջրամատակարարումը բացառիկ դեր է խաղացել տնտեսական կյանքում։ Ջուրը եղել է գոյության առաջնագույն հիմքը։ Ոռոգման, ինչպես նաև բնակչությանը խմելու ջուր մատակարարելու նպատակներով կատարվում էին ինժեներական աշխատանքներ։ Ցայժմ երկրամասի ամբողջ տարածքով ի հայտ են գալիս միջնադարյան և ավելի ուշ շրջանների ջրանցքների և ստորգետնյա կավե ջրմուղների մնացորդներ։ Ցանկացած բնակավայրի ստեղծման նախնական պայմանը խմելու ջրի առկայությունն է։ Արցախի հայերը արհամարհանքով էին վերաբերվում գետերի և առուների ջրերի օգտագործմանը և նախընտրում էին միայն աղբյուրի ջուրը։ Ուստի, աղբյուրների սպառման կամ բնակավայրից դրանց հեռու գտնվելու դեպքում ջուրը ջրմուղով հասցնում էին գյուղեր։

Աղբյուրների նկատմամբ Արցախի հայերի հատուկ վերաբերմունքը՝ պաշտամունքը, ընդգծում են բազմաթիվ ազգագրագետներ ու հետազոտողներ։ Աղբյուրի պաշտամունքը կապվում է ոգեպաշտության հետ, որի հիմքում ընկած են ոգի-նմանակների մասին պատկերացումները (դևեր, հերոսներ և այլն)[1]։ «Սուրբ աղբյուրներն ամենից հաճախ կապված են այլ սրբությունների հետ, այդպիսիների առկայության դեպքում սովորաբար կառուցվում են փոքրիկ քարե ջրավազաններ՝ երբեմն կանգնեցնելով խաչքարեր, որոնց շուրջը կարելի է տեսնել ուխտավորների մոմերի հետքեր։ Սուրբ աղբյուրների կողքին գրեթե միշտ կարելի է հանդիպել նաև սուրբ ծառերի»[2]։ Հայ նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանը նկատում է. «Մեղք են համարում (Արցախի հայերը — Մ. Ս.) ջրի վրա թքել կամ նախատինքով վերաբերվել։ Նորահարսը առաջին անգամ աղբյուրների մոտ գալով, զոհ է բերում նրան ցորեն։ Կիրակի օրերը մոմեր են վառում սուրբ համարված աղբյուրների առաջ։ Առողջություն հայցող հիվանդը մոմեր է վառում, աքաղաղներ զոհում, երկրպագում և աղոթում աղբյուրին։

Աղբյուրներից մի քանիսը ամենայն տեսակ, իսկ մյուսները մի-մի որոշ հիվանդությունների բուժիչ սրբատեղիներ են համարվում։ Եվ ապա՝ «Հիվանդները այստեղ կատարում էին հատուկ սուրբ լվացումներ և սուրբ ծառերի ճյուղերին էին կապում սեփական հագուստից որևէ կտոր»[3]։ Աղբյուրներից մի քանիսի անվանումներում իսկ արտացոլվում է դրանց սուրբ էությունը։ Այսպես, օրինակ, Վերին Սղնեք գյուղի աղբյուրն անվանվում է «Կանաչ խաչի աղբյուր»։ Ի դեպ, շատ եկեղեցիներ ու մատուռներ կառուցվել են ուղղակի աղբյուրների վրա, ինչպես, օրինակ, Խաչմաշ գյուղի մատուռը, Գետաշեն գյուղի եկեղեցին։ Շատ աղբյուրների մասին ստեղծվել են լեգենդներ։

Ջրի վերցման հանգույցը, դեռևս միջնադարից եկող սովորույթի համաձայն, ստանում էր ճարտարապետական յուրօրինակ լուծում, և, բնականաբար, Արցախում աղբյուրների նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքը այս կամ այն կերպ արտացոլվում էր դրանց ճարտարապետության մեջ։ Շատ տեղերում աղբյուրները հաճախ հանդես են գալիս որպես գյուղի հատակագծային լուծման տիրապետող առանցք. ոչ թե եկեղեցին, այլ աղբյուրն է դառնում գյուղի հորինվածքային կենտրոնը, ուր գնում են գյուղական նեղ, ոլորուն փողոցները։ Որոշ գյուղերում աղբյուրների և մեծ ջրամբարների ու գյուղացիների հավաքատեղիների տարածական, հորինվածքային և հատակագծային լուծումը հասցված է ներդաշնակ կատարելության, և աղբյուրները, իրավամբ, դառնում են գյուղի հասարակական կենտրոնը (Տյաքի, Վանքի)։

---

[1] И. Петрушевский, О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Баку, 1930, с. 15—18.

[2] Նույն տեղում, էջ 18։

[3] Ե. Լալայան, Վարանդա («Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 196—197)։

Պատմական Արցախի հարավային Դիզակ դավառի (այժմ՝ Ադրբեջանական ՍՍՀ, Հադրութի շրջան) ուշ միջնադարյան և XIX դ. աղբյուրները (միջնադարյան նմուշներ չեն հայտնաբերվել) ժողովրդական ճարտարապետության նմուշներ են։ Նախ նշենք, որ ճարտարապետորեն են ձևավորվել ինչպես գյուղերում գտնվող, այնպես էլ դաշտավայրերի ու լեռնալանջերի լայնարձակ տարածություններով ցրված աղբյուրները։ Գյուղական աղբյուրները սովորաբար ունենում են պատկառազդու ծավալներ։ Իսկ անտառներում և դաշտերում դրանք բնութագրվում են անասունների շրարբեցման համար գոյություն ունեցող քարե տաշտերով ու քարե ավսեաձև ծորակներով և հաճախ կրում են նվիրատվական բնույթի արձանագրությամբ սալիկներ։ Արձանագրությունները սովորաբար տեղադրված են ծորակից ոչ հեռու, ամենաերեսցող տեղում և հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում, ինչպես, օրինակ, Կեմրակուչի, Թաղոթի, Հադրութի և այլ աղբյուրներում։ Բնորոշներից է Տող գյուղի ուշ միջնադարյան աղբյուրը։ Այն, գտնվելով գյուղի վերին մասում, օրգանապես ձուլվում է բնակելի կառուցապատման համակարգին։ Այս աղբյուրը խոշոր, խորանարդաձև ծավալ ունի, որի կողմերից մեկում անտեելուստներ կան (գծ. 1)։ Վերջիններիս միջև ընկած տարածությունը ծածկված է կիսաշրջանաձև

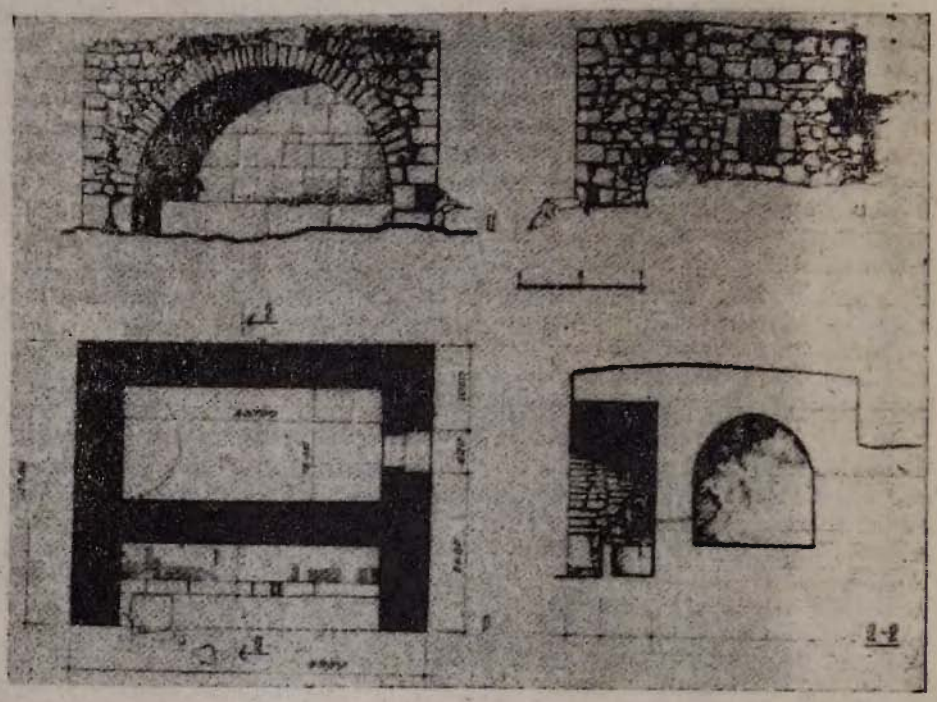

Գծ. 1. Տող գյուղի աղբյուրը։

թաղով, որը, հենվելով ելուստներին, կազմում է կառույցի գլխավոր ճակատը։ Անտ-ելուստների միջև ընկած տարածության խորքում, պատի երկարությամբ տեղադրված է քարե տաշտակը՝ անասունների շրարբեցման համար։ Աղբյուրի մնացած ծավալը զբաղեցնում է թաղակապ ամբարը, որը ջուրն ամբարում է և ապա սպառողին է հանձնում։ Ջրամբարի պատին արված է ոչ մեծ, ուղղանկյունաձև բացվածք, որը թույլ է տալիս ներս մտնել։ Բացվածքի բավականին ցածր տեղադրությունը ցույց է տալիս, որ ջրամբարը հիմնականում կատարել է պարզարանի դեր։ Այն հաճախ մաքրել են՝ նշված անցքից ներս մտնելով։ Տողի աղբյուրը կառուցված է մեծ խնամքով, վարպետորեն։ Սրբատաշ քարերով են իրականացված գլխավոր ճակատի ներսի պատն ու աղբյուրի անկյունները, իսկ մնացած մասերը շարված են կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով։ Տանիքը հարթ է, հողածածկ, ունի փոքրիկ թեքություն՝ մթնոլորտային ջրերի հոսքի համար։ Ջրամբարը ներսից սվաղված է։ Ճակատի աջ կողմում, պատին ագուցված է մետաղական կեռ՝ ձիերին և ջորիներին կապելու համար (սա անհրաժեշտ տարր էր, որովհետև ջուրն աղբյուրից տեղափոխվում էր ունկաբակառնե-

րով ընռնված կենդանիների օգնությամբ)։ Ավելի ուշ աղբյուրին է հասցվել նոր ջրմուղ։

Տողի աղբյուրի շինարարության մասին տեղեկություններ չկան։ Սակայն, նկատի ունենալով գյուղում պահպանված մելիքական ապարանքի՝ XVIII դ. I կեսով թվագրված շինությունների քարի մշակման եղանակի ընդհանրությունները աղբյուրի քարամշակման հետ, վերջինս ևս կարելի է թվագրել նույն ժամանակաշրջանով։ Աղբյուրի այս տիպը ձևավորվել է դեռևս միջնադարում[4]։ Նրա տարբերիչ գիծը համաչափ լուծումն է։ Տվյալ դեպքում աղբյուրի ծավալի հետ ջրամբարի համատեղումը, այն տարբերակում է նույնատիպ հուշարձաններից։ Այնուհանդերձ, Տողի աղբյուրի ճակատով մեկ ձգվող տարածության խորությունը հասցված է նվազագույնի։ Ընդհանրապես ուշ շրջանի Դիղակի աղբյուրները այս հնարքով տարբերվում են միջնադարյաններից, որոնց ճակատով ձգվող թաղակապ տարածությունը եղել է բավականին ընդարձակ[5]։

Բացառիկ ինքնատիպ լուծում ունի Կեմրակուշ գյուղի աղբյուրը, որը կառուցվել է XIX դ.։ Սա «սուրբ» կոչված աղբյուրների ճարտարապետական մարմնավորումն է (նկ. 1)։ Աղբյուրն

Նկ. 1. Կեմրակուշի աղբյուրը։

օրգանապես ձուլված է մոտակայքում հոսող գետակի և ավելի բարձրից անցնող գյուղական փողոցի միջև առաջացած եռանկյունաձև հողակտորին։ Այն, կարծես թե, աննկատ ծնունդ է առնում բարձունքից դուրս եկող մեծ ժայռակտորներից [գծ. 2 (Ա, Բ)], որոնց երկարությամբ ձգվում է բավականին երկար, քարե տաշտակը։ Ծորակը ծածկված է նեղ թաղով, որը հենվում է նեցուկների դեր կատարող երկու լայնակի պատերին։ Յուրատեսակ ձևով է կառուցված ճակատից աջ գտնվող հենապատը, որը բարձրանում է տաշտակի լայնքով տարածվող հզոր պատնեշի վրա՝ տաշտակի ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով։ Ջրամբարն այստեղ բացակայում է, աղբյուրը գտնվում է հենց տեղում։ XX դ. սկզբին, աղբյուրի վերակառուցման ժամանակ խողովակներով հեռվից աղբյուր է հասցվել լրացուցիչ քանակության ջուր, որովհետև տեղական աղբյուրն առանձնապես ջրառատ չի եղել։ Ունենալով աղբյուրներին բնորոշ և հայտնի տարրեր (քարե տաշտակ, թաղակապ ծածկ), հորինվածքն այստեղ ներառում է առաջին հայացքից, կարծես, անբացատրելի պատը, որն ունի սրբատաշ հատված կիսաշրջան ավարտով և կանոնավոր երիզվածքով։ Սրբատաշ հատվածում է տեղադրված փոքրիկ

[4] О. Х. Халпахчьян, Родники Армении («Архитектурное наследство», М., 1957, № 8, с. 95—96).

[5] Նույն տեղում։

ուղղանկյուն խորը խորշը։ Հատակագծում պատը, ասես, հեռանում է քարե տաշտակի ուղղահայաց գծից։ Նույն վայրում, մի փոքր ավելի ներքև պահպանվել է համեմատաբար վաղ շրջանի փոքր քարե տաշտակով մի այլ աղբյուր։ Երկու աղբյուրների միջև ընկած տարածքը սալարկված է լայն, անկանոն ձևի սալերով։ Բոլոր պատերը, բացի անկյունային մասերից և նշված սրբատաշ մասից, կոպտատաշ քարերից են՝ կրաշաղախով։ Տաշտակները կարծր, սպիտակ քարի խոշոր ուղղանկյուն բլոկներով են. երկուսն էլ մի կողմից ունեն նեղ շրհոս փոքրակներ, որոնցից դուրս է թափվում ավելցուկը, և կարգավորվում է շրի մշտական մակարդակը։ Ինչպես տեսնում ենք, աղբյուրն իր շրջակայքով ներկայացնում է մի ամբողջ համալիր, և միջնադարյան աղբյուրներին բնորոշ համաչափ լուծումը այստեղ լրիվ բացակայում է։ Տվյալ դեպքում աղբյուրի առջևում ընկած տարածության կազմակերպումը ունեցել է կիրառական նշանակություն, քանի որ վերոհիշյալ պատի սրբատաշ հատվածը եղել է ոչ այլ ինչ, քան, պատկերավոր ասած, «սուրբ խորան», որը, ի դեպ, քրիստոնեական կանոններին հակառակ, կողմնորոշված է ոչ թե աշխարհի կողմերով, այլ մի պատահական դիրքով[6]։ «Խորանի» խորշը ծառայել է մոմեր վառելու համար։ Հնում նրանում ագուցված է եղել խաչքար (այժմ տեղում չէ)։ Իհարկե, չենք պնդում, որ աղբյուրների ճարտարապետության մեջ տարածված այս տարրը միայն պաշտամունքային դեր է կատարել։ Այն ծառայել է նաև ճրագը տեղադրելու համար, երբ անհրաժեշտ է եղել մութ ժամանակ աղբյուրից օգտվել։

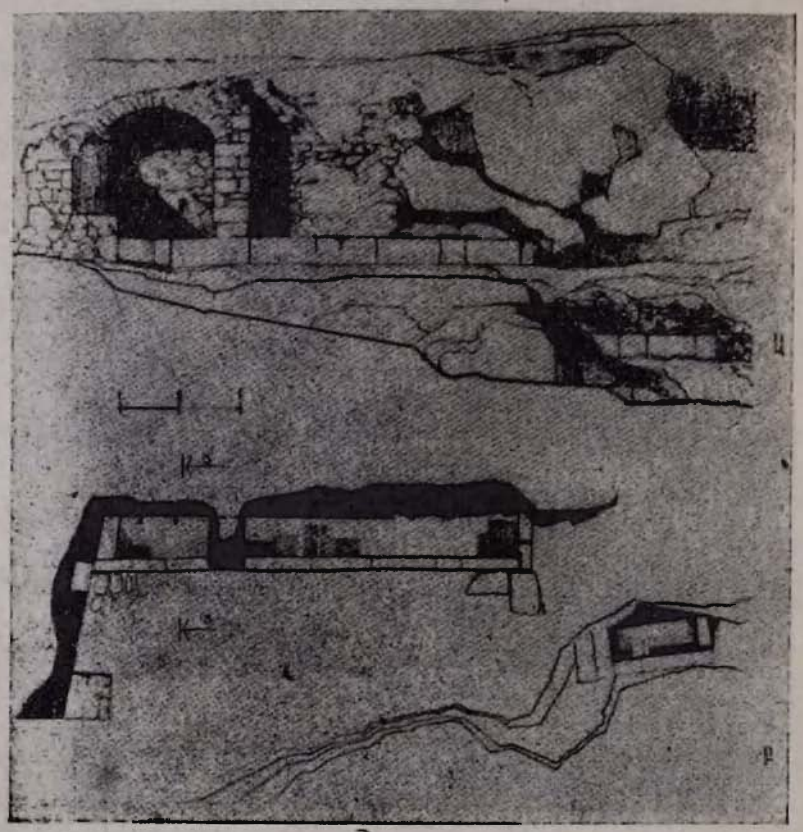

Գծ. 2. Կեմրակուչի աղբյուրը։

6 Այդ կողմնորոշման մասին հետաքրքիր կարծիք ունեն գյուղի մեծահասակները։ Ըստ նրանց, «խորանը» նայում է դեպի «սուրբ, կարմիր քարը»՝ գյուղից 1 կմ հեռու գտնվող հսկա ժայռաբեկորը, որը տեղանքի «ամենահզոր» սրբավայրն է։

Այսպիսով, ամբողջ համալիրը խստորեն ենթարկված է հնուց ի վեր եկող պաշտամունքային նպատակների և գյուղացիների կենցաղային բաղմաթիվ պահանջների կատարմանը։ Հակառակ Տողի աղբյուրի, այստեղ աղբյուրի ծավալը ոչ թե հակադրվում է շրջակա միջավայրին, այլ, ընդհակառակը, առավելագույնս կապվելով բարդ ռելիեֆին, ընդգծում է հենց տարածությունը՝ իրեն համապատասխանաբար հարող պահանջներով։

Ճարտարապետական-հորինվածքային լուծման այսպիսի մոտեցումն ավելի հստակ է արտահայտված Տյաք (Տանկ) գյուղի աղբյուր-համալիրում, որն ուղղակի հանդես է գալիս որպես գյուղի հասարակական կենտրոն (գծ. 3)։ Գտնվելով գյուղի հյուսիս-արևելքում, աղբյուրը

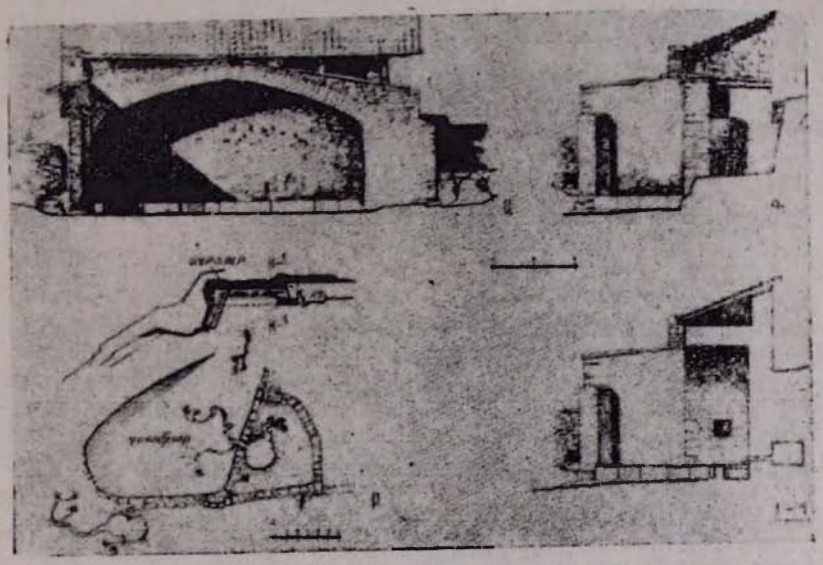

Գծ. 3. Տյաք գյուղի աղբյուրը։

գյուղական փողոցների ելակետ է դառնում։ Համալիրի մեջ մտնում է ընդարձակ շրամբարը՝ բանջարանոցները ջրելու համար։ Ողջ համալիրն առնված է երեք հսկա, բազմադարյան սոսիների հովանու տակ։ Աղբյուրը, պահպանելով թաղածածկ, քարե տաշտակի ճարտարապետական անխախտելի սկզբունքը, կառուցվածքային և ծավալային առումներով ձևավորվել է հուշարձանի կիրառական նշանակությանը համապատասխան լավագույն լուծմամբ։ Ետին պատով հենվելով զառիթափին, աղբյուրի ծավալը ճակատից աջ (փողոցի կողմից) ունի որմանցք՝ ներս մտնելու համար, քանի որ ճակատի կողմից աղբյուրին մոտենալը ջրի առատության պատճառով դառնում է անհնար։ Ճակատի ձախակողմյան պատը, զառիթափին հենվելով, բավականին առաջ է եկել։ Պատի մեջ տեղադրված է փոքրիկ, ուղղանկյուն խորշ։ Թաղի մեջ թեքության պատճառով, այստեղ աջ հենարանը հարկադրաբար լայնացվել է՝ հզոր որմնահեցի տեսք ընդունելով։ Քարե տաշտը անկյունավոր ձևով տեղադրված է պատի երկարությամբ։ Աղբյուրը ջուր է ստանում զառիթափում թաքնված նեղ ու երկար շրամբարի մի քանի կետերից միաժամանակ։ Կառույցն իր վերջնական տեսքը ստացել է XX դ. սկզբին, երբ աղբյուրը ծածկվել է միաթեք կղմինդրե տանիքով։ Աղբյուրն այս կերպ ավելի է ներդաշնակվում շրջակա բնակելի կառուցապատմանը, քանի որ բոլոր երկհարկ տներն էլ ծածկված են երկթեք, կղմինդրե տանիքներով։ Աղբյուրի առջևի տարածքը բարեկարգված է։ Խոշոր բլոկներից կանգնեցված ոչ բարձր պատը այդ տարածքից առանձնացնում է սոսիների տակ ընկած, շրամբարին մոտեցող հատվածը, ուր գյուղացիները հավաքվել են (հավաքվում են մինչև այժմ)՝ կարևոր խնդիրներ քննարկելու և, պարզապես, զրուցելու։ Յուրօրինակ է մոտածված առանձնացված հատվածի մուտքը. այն իրականացվել է դրսից և ներսից պատին հենված երկուական աստիճաններով։ Այս ձևով հասարակական տեղամասը զերծ է մնացել կենդանիների մուտք գործելուց։ Ջրամբարը, ռելիեֆին ձուլվելով և պարագծով երեսապատված լինելով խոշոր սալերով, վերջնականապես ավարտուն է դարձնում հորինվածքը։ Ջրի հոսքը

չափավորվում է հատակին գտնվող բացվածքից, որը խցվում է հաստ ձողով։ Ջուրը նախ անցնում է փոքրակ ունեցող ստորգետնյա ջրանցքով, որի միջոցով էլ կարելի է կարգավորել ջրի հոսքաչափը՝ չհեռանալով ջրամբարի եզրից։

Ողջ համալիրը, որտեղ աղբյուրը օրգանապես միահյուս, ներգաշնակ ամբողջության մի տարրն է միայն, հարակից բնակելի տների հետ միասին հիացնում է ձևերի կատարելությամբ։

Քննարկված աղբյուրների տիպերը առավել խոշորներն ու լավագույններն են։ Դրանց մեծ մասը կառուցված է առանց ծածկի և սկզբունքորեն ներկայացնում է երեք կողմերից պատերով ներփակված քարե նավ (օրինակ, Վանքի, Հայրուքի Հեռու ջուր աղբյուրները)։ Բնորոշ առանձնահատկություններ ունեն գյուղերից դուրս կառուցված աղբյուրները։ Ինչպես արդեն նշվեց, դրանց գերակշռող մասը բաղկացած է քարե տաշտակներից և մեկ կամ երկու կողմերում եղած ցածրիկ հենապատերից։ Տաշտակը կարող է հանդես գալ ուղիղ կամ բեկյալ գծի տեսքով։ Հատկապես հետաքրքիր են մեկ քարից արված ամբողջական ծորակները, որոնց հաղորդված է քանդակի պլաստիկություն։ Այս աղբյուրներում, ջրամբարի բացակայության պատճառով, շուրջը սպառողին է մատակարարվել հենց բնահոսքից, ուստի, տիրմաղատիչը դարձել է անհրաժեշտ տարր՝ ջուրը կեղտամասերից մաքրելու առումով։ Նման քարե ծորակները բնութագրիչ են շատ աղբյուրների համար (ի դեպ, այն մինչև վերջերս պահպանվում էր Կեմրակուշ գյուղի աղբյուրում, որը ջրամբար չունի)։

Այսպիսով՝

ա) Դիզակի աղբյուրների XIX դ. ճարտարապետությունը ծագումնաբանորեն բխում է միջնադարյան Հայաստանում մշակված հորինվածքային ձևերից։

բ) Եթե միջնադարյան և ուշ միջնադարյան Հայաստանի աղբյուրների՝ մեզ հասած օրինակները համաչափ հորինվածքներ ունեն, ապա XIX դ. նախապատվությունը արվում է ոչ համաչափ հորինվածքներին։

գ) Դիզակի՝ XIX դ. աղբյուրների լավագույն օրինակներում միջնադարյան հորինվածքային կանոններից շեղումը, որը թելադրված էր նոր աշխարհայացքային դրույթներով և աղբյուրներին ներկայացվող նոր պահանջներով, հանգեցրեց ճարտարապետական նոր որակի։ Տարածության կազմակերպումը աղբյուրի որոշակի ծավալի նկատմամբ ձեռք բերեց գերիշխող նշանակություն։ Աղբյուրի ծավալը առավելագույնս հարմարեցվեց միջավայրին, և նրա ձևերը ծնվեցին այդ միջավայրի կիրառական վերաիմաստավորմամբ։ Տվյալ դեպքում դասական չափորոշ տարրերը պահպանվեցին հնարավորություն ընձեռեց ստեղծելու ոճական որոշակի ամբողջություն և հասնելու գեղարվեստական բարձր արժեքների։

դ) Դիզակի յուրաքանչյուր աղբյուր, կազմելով ծագումնաբանորեն ազգակից կառույցներից բաղկացած համալիրի անխախտելի մասը, նորմատիվության և անհատականի հարաբերության դիալեկտիկայի մարմնավորման պերճախոս օրինակ է, որի վերլուծությունը կարող է անգնահատելի ինֆորմացիա տալ նախագծող ճարտարապետին։

РОДНИКИ ДИЗАКА И АРХИТЕКТУРА ИХ СООРУЖЕНИИ

МАНВЕЛ САРКИСЯН

Резюме

В Арцахе, как и по всей исторической Армении, строительству гидротехнических сооружений придавалось большое значение. При снабжении водой населенных пунктов особое значение приобретало архитектурное решение водоразборных точек. Исследования сохранившихся примеров позднесредневековых и поздних родников провинции Дизак показывают, что архитектура их генетически восходит к композиционным приемам армянских родников, выработавшимся еще в средневековье, но отклонения от средневековых норм композиции, вызванные новыми мировоззренческими установками и предъявлением к родникам новых требований, привели к возникновению нового качества архитектуры.